

A REFORMÁTUS EGYHÁZ a 18. században

A református egyház számára a török kiűzése kedvezőtlen fordulatot hozott. A háború következtében kizárólagos hatalomhoz jutott, a katolikus restaurációt támogató Habsburg kormányzat álláspontja szerint ugyanis a protestánsok számára kedvező korábbi országgyűlési végzések csupán a király kegyelméből érvényesek. Az 1681. évi törvények hivatalos magyarázata pedig (Explanatio Leopoldina, 1691) új tartalmat adott a soproni végzéseknek, melynek következtében a református egyházközségek szabad (vagy nyilvános) vallásgyakorlata a törvényekben megnevezett 11 magyarországi vármegyében néhány helysére korlátozódott, itt tarthattak lelkészt és tanítót, másutt viszont csak magán-vallásgyakorlatot folytathattak. A 11 vármegyén kívül szabad vallásgyakorlatot akkor nyerhettek, ha annak 1681 előtti meglétét igazolni tudták. Az Explanatio Leopoldina lényegében a →*Türeلمي Rendeletig* (1781) meghatározta a református egyház életét. Az 1701-ben kiadott újabb királyi rendelet tovább súlyosbította a helyzetet azzal a határozatával, hogy az Explanatio által biztosított vallásszabadsággal csak abban az országrészben élhetnek a nem katolikusok, amely 1681-ben a király birtokában volt, egyebütt csak a katolikus vallásnak van szabadsága. Egy évvel később pedig ki nyilvánította az uralkodó, hogy a kegyelemből fenntartott vallásszabadság nem tarthat örökké. A bizonytalan alapokat nyújtó közjogi helyzetben számos egyházközség vesztette el prédikátorát és iskolamesterét, többnyire egy-egy katolikus földesúr önkényes intézkedése folytán. Mintegy 242 templomot vettek el erőszakosan a reformátusoktól és az evangélikusoktól 1681 és 1703 között.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc nyolc esztendeje (1703–1711) a fellélegzés ideje volt a ~ számára. A kurucok által felszabadított területeken, a fejedelmi politika következtében, igen sok sérelem orvoslást nyert. A szécsényi országgyűlésen (1705) a vallási kérdéseket rendezték, az ágostai (evangélikusok) és helvét hitvallásúak (reformátusok) szabad vallásgyakorlatot nyertek. A XVII. század folyamán elvett templomok jelentős részét visszakapták a protestánsok, vagy a vissza nem nyertek helyett újakat építhettek. A szabadságharc idején hozzávetőleg 600 templomnak jutottak újra a birtokába a protestáns egyházközségek.

A szatmári békekötés a vallásügyet az összehívandó országgyűlésre bízta. A kedvező hosszú távú rendezés reménységét erősen megingatta III. Károly király 1714. évi pátense, melyben felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt a közelmúlt felkelései során újra kezdték. Az 1714–1715-i országgyűlésen a vallásügy kérdéseit a katolikus többség és a protestáns kisebbség igen éles viták közepette tárgyalta. Az 1715. évi XXX. törvénycikk az uralkodó kegyelméből érvényesnek mondta ki az 1681. és 1687. évi vonatkozó törvényeket, de megtiltotta a vallási sérelmek országgyűlésen való tárgyalását. A sérelmek megvizsgálására és a vitás kérdések rendezésére királyi vegyes bizottságot küldött ki katolikus, református és evangélikus nemesekből (→*Vallásügyi vegyes bizottság* – *Mixta Religioŋaria Comissio*). Az országgyűlés a vallásügy kérdését ezzel a felségjogok közé sorolta, ami a protestánsok számára igen kedvezőtlen volt, mert testületileg nem fordulhattak az uralkodóhoz, hanem csak egyénileg. Ez egyben azt a lehetőséget is jelentette, hogy a két protestáns felekezet – mint szervezett közösség, mint intézmény – az állam szempontjából hivatalosan megszűnik. Ennél is súlyosabban esett a latba a gyakorlatban a XXXI. törvénycikk rendelkezése, amely zsinat vagy más népes egyházi gyűlés tartását előzetes királyi engedélyhez kötötte, mert a szervezkedést szinte lehetetlenné tette.

Az országgyűlési rendelkezés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Vallásügyi vegyes bizottságot csak évek múlva 1721-ben hívták össze. Működése teljesen lehetetlenné vált, mert a katolikus többség minden protestáns kezdeményezést leszavazott. Majd katolikusok és

protestánsok külön ülészetek. Az eredmény az 1723-ban Bécsbe küldött 9 társzekér irattömeg volt, amely azonban semmilyen gyakorlati előrelépést nem jelentett. Tovább szaporodtak viszont a sérelmek. Számos önkényes intézkedés következtében – a klérus sok tagja, illetve katolikus egyházi testületek földesurai voltak egy-egy helységnek – 140 templomot foglaltak el a két protestáns felekezettől 1711 és 1721 között. Ráday Pál (1677–1733) tekintélyes református nemes által 1723-ban beadott panaszra a király a sérelmek orvoslását ígerte, valószínűleg azért, hogy megnyerje a protestáns rendeket a Pragmatica Sanctio megszavazására, ígéretét azonban nem teljesítette. Az 1724-ben létrehívott Magyar Királyi Helytartótanács – tagjai katolikus főpapok és előkelő nemesek voltak – a következő évben megtiltotta, hogy a protestánsok vallási sérelmeikkel az uralkodóhoz forduljanak. Ehelyett a Helytartótanács előtt tehetnek panaszt.

Mivel a vallásügy az eltelt csaknem két évtized során sem jutott nyugvópontra, a király a kérdés rendezését 1730-ban miniszteri értekezletre bízta. A Savoyai Eugén herceg elnöklete alatt üléselő értekezlet az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvénycikkek, illetve az azokat értelmező Explanatio Leopoldina alapján készítette el javaslatait. Ezek figyelembe vételével adta ki az uralkodó 1731. március 21-én a protestánsok helyzetét szabályozó rendeletét (→*Carolina Resolutio* – Károly-féle rendelet). A rendelet szűkre szabta ugyan a protestáns felekezetek életterét, mégis jelentősnek bizonyult, mert jogi alapot jelentett megmaradásukhoz. Hiszen a klérus álláspontja szerint a földesúrnak vagy az uralkodónak jogában áll a protestánsokat megsemmisíteni, és azok, mint eretnekek, akár halállal is büntethetők.

Az uralkodó 1725-ben elrendelte számbavételét a protestáns lelkészi tisztségviselőknél és a kormányzásuk alatt lévő lelkészeknél. Az eredmény ismeretében lehetővé tette az I. Resolutio, hogy a protestánsok szuperintendenseket válasszanak, akik egy-egy egyházvidék lelképásztori kormányzását végezhetik. Miután a reformátusok ennek értelmében újjászervezték az egyházkerületeket, 1734-ben III. Károly újabb rendelettel szabályozta a szuperintendensek számát – 4 választását engedélyezte – és jogállását (II. Carolina Resolutio).

A két Carolina Resolutio nem vetett véget az erőszakos katolikus restaurációnak. A protestánsok 1781-ig 273 templomot veszítettek el, számos esetben teljes falvak lakossága volt kénytelen elvándorolni hitvallásuk miatti üldöztetésük következtében. Mária Terézia királynő szigorúan ragaszkodott a Resolutiók betartásához, illetve újabb rendeletekkel nehezítette a protestánsok helyzetét. 1753-ban megtiltotta az →*articularis helyek* lelkészeinek, hogy a leányegyházakban szolgálatot végezzenek, a következő esztendőben a tanítókat tiltotta el az ilyen egyházközségekben a prédikációk felolvasásától, csak a könyörgést engedélyezte. 1780-ban pedig, egy feljelentés folytán, a leányegyházak szabad vallásgyakorlatát is megszüntette, templomaik elkobzását elrendelte. A „csendes ellenreformációt” következetesen folytatta uralkodása négy évtizede alatt. Az eretnekek megtérítésére kongregációt alapított, az áttértek jutalmazására alapítványokat létesített. Szerzetesrendeket telepített Magyarországra a rekatolizálás programjával. A →*reverzálist* a vegyes házastól kíméletlenül kikényszerítették. Az 1711 és 1781 közötti időszakot – amit a katolikusok a Regnum Marianum virágkoraként ünnepeltek – a kortárs protestánsok joggal nevezték a „protestantizmus babiloni fogságának”.

II. József uralkodása kezdetén, 1781. október 25-én kiadta a protestánsok jogállását szabályozó rendeletét (Edictum Tolerantiae – Türelmi Rendelet). Ezzel hatálytalanította az I. Carolina Resolutiót és mindazokat a rendeleteket, amelyek ellenkeztek a Türelmi Rendelettel. Ez az intézkedés jelentősen könnyítette a protestánsok helyzetét, szabad vallásgyakorlatukat a korábbiakhoz képest sokkal szélesebb alapon tette lehetővé. Majd 1785-ben és 1786-ban újabb rendeletekkel tette még teljesebbé a szabad vallásgyakorlatot. A Türelmi Rendeletet követő

években 1015 gyülekezet kapta vissza a szabad vallásgyakorlás jogát, közöttük 267 anyaegyház és 748 leányegyház.

A ~nak nem csak újjáéledésre, hanem missziós munkára is volt ereje a Türelmi Rendelet után. A cseh- és morvaországi evangélikusoknak és reformátusoknak, akik százhatvan évi súlyos üldöztetés után is ragaszkodtak hitükhöz, sem lelkipásztoraik, sem tanítóik nem voltak, így nem tudták a gyülekezeti és közegyházi életet újjászervezni. Az áldozatos úttörő munkát a Magyarországról érkező csaknem nyolcvan református lelkipásztor végezte (→*cseh-morva misszió*).

Az 1790–91. évi országgyűlés a Türelmi Rendelet szellemében törvényt alkotott a protestánsok vallásszabadságáról. Ezzel a vallásügy visszakerült a rendi törvényhozás keretei közé. A törvényhozás a protestáns felekezetek és az állam közötti viszonyt a reformált egyházak önkormányzata elismerésének szellemében szabályozta.

A magyarországitól jelentősen eltért az erdélyi ~ helyzete, mivel a fejedelemség államjogi viszonyai másként alakultak a török kiűzése után. Erdély fejedelemség maradt, s bár a fejedelmi széket a mindenkori magyar király töltötte be, mégis Magyarországtól külön kormányozták. Így az önálló fejedelemség idején hozott vallásügyi törvények is érvényben maradtak. Ezek Európában egyedülálló módon biztosították a katolikus és protestáns felekezetek szabadságát. Az I. Apafi Mihály által felállított vezető testületet, a supremum curatoriumot 1709-ben átszervezték, a neve supremum consistorium lett. A püspök mellett három főkurátor vezette ezt a testületet, az egyházmegyék és a kollégiumok élére kurátorokat állítottak. A főkurátorok és kurátorok tekintélyes nemesek voltak. A lelkészekből álló zsinat is tovább működött, de egyházigazgatási szerepe alig volt. A püspökválasztás a successio elve szerint történt, ami azt jelentette, hogy a püspök lelkészi helyettesével, a generalis notariussal (főjegyző) töltötték be a megüresedett hivatalt.

Az I. Carolina Resolutio következtében előállt helyzetnek megfelelően szükség volt a ~ újjászervezésére. Megoldásra várt az egyházszervezet átalakításával összefüggő egyházkormányzás kérdése. A történelmi helyzetből adódóan a ~nak nem volt lehetősége arra, hogy országos alkotmány alapján egységes szervezeti formát hozzon létre. Az egyházkerületek (egyházvidékek) egymástól függetlenül éltek. A század elején még 6 magyarországi református egyházkerület fogta össze az egyházközségeket. Két kerület 1714-ben egyesült Dunamelléki néven, majd a dunántúli és a felső-dunai kerületek is erre az útra léptek 1735-ben a II. Carolina Resolutio végrehajtása nyomán. A Tiszán inneni egyházmegyék 1733-ben választottak először püspököt, meggyőződve arról, hogy a többi kerülettől eltérő, esperesi kormányzati formájukat tovább nem tarthatják fenn, s ezzel ez az egyházvidék is egységes kerületté szerveződött. A Tiszántúli egyházkerület továbbra is megmaradt. Így a református egyházközségek 1734 után négy egyházkerület kebelében éltek. Az egyházkerületek élén a szuperintendensek álltak. A kerületek több kisebb egyházvidékre – egyházmegyére – tagolódtak, egy-egy élén az esperessel.

Világossá vált az is a kortársak számára, hogy a lelkészi jellegű egyházkormányzás sem tartható fenn tovább. Az egyházvédelem egyre sürgetőbben igényelte a nemesi középosztály tekintélyes tagjainak beemelését az egyház kormányzásába. Az elkötelezett, nagytekintélyű református nemesek egyházkormányzati szerepére mintát adott egyrészt az erdélyi egyházkormányzati forma, másrészt Ráday Pál kimagasló tevékenysége a század első harmadában. Mivel hivatalos egyházi értekezlet tartására a fentebb említett országgyűlési végzés következtében nem volt lehetőség, magánjelleggel szervezett értekezleteken döntöttek az elodázhatatlan kérdésekről. Ezeket az értekezleteket konventnek nevezték. Nagy jelentőségű az 1734.

november 4-én, a Zemplén megyei Bodrogkeresztúrbán megtartott értekezlet (→*Bodrogkeresztúri konvent*), amelyen tekintélyes nemesek és lelkészek meghatározták az új egyházkormányzati formát, a világiak számára megalkotott egyházi tisztségekkel. Ettől kezdve az egyházi testületek élén álló lelkészi tisztségviselő mellett világi is szerepet kapott. Az 1773-ban Bugyi (Pest m.) községben tartott konvent a kerületi széttagoltságot igyekezett megszüntetni egy legfőbb egyházi szerv, a főkonzisztórium megszervezésével (→*Bugyi konvent*). Az autonómiájukat féltő kerületek ellenállása azonban meghiúsította ezt a kezdeményezést.

Egyházközségi szinten is kormányzati változtatásokra volt szükség az új helyzetben. Itt a polgári testületek korábban is rendszeresen kivették részüket a kormányzásból, mivel az egyházközség ügyes-bajos dolgait, az anyagi ügyeket a községi vagy városi előljáróság intézte. Amikor egyes helységek vallási homogenitása megtört, gyakorlati szükség volt a laikusokból álló helyi egyházkormányzati testület, a presbitérium felállítására. (Ennek elvi teológiai igénye már a 17. század folyamán felvetődött.) A Tiszáninneri kerületben egyházkerületi határozat tette kötelezővé 1736-ban a presbitériumok felállítását, amit rövid időn belül végre is hajtottak. A század folyamán a többi kerület egyházközségeiben is megszerveződtek a presbitériumok. A legtovább húzódott a Tiszántúlon ez a folyamat, több helyen csak a 19. században – sokszor népképviseleti alapon – zárult le.

Az egyházvédelem legfontosabb eleme a folyamatos kérvényezés volt. Tekintélyes nemesekből álló küldöttségek rendszeresen jártak követségbe az uralkodóhoz. Mivel azonban vallási ügyben testületileg nem, csak személyesen lehetett folyamodni, ugyanakkor az állandó képviseletet is meg kellett oldani, ezért igen jelentős szerepet kapott a vallási ügyvivő, az →*agens* ezen a területen.

A ~ története során először adatott lehetőség arra, hogy országos egyetemes gyűlést (zsinat) tartsanak. A zsinat királyi engedéllyel 1791-ben ülésezett Budán (→*Budai zsinat*), szorosan együttműködve az evangélikusok pesti zsinatával. Bár a zsinatot a tiszántúli kerületben éles összeccsapás előzte meg a világiak és lelkészek között, mégis megalkotta az egységes az alulról felfelé épülő, paritásos elven nyugvó, presbitériális-szinodális egyházkormányzati rendszert. Határozatait ugyan az uralkodó nem szentesítette, ennek ellenére az egyházkerületek lassanként megvalósították azokat.

A gyülekezeti életre természetesen rányomta bélyegét a ~ közjogi helyzete. Jelentős különbség volt a szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységek un. „virágzó” és az attól megfosztott helyek „árva” gyülekezeteinek élete között. Bár előfordult, hogy a virágzó gyülekezeteket is zaklatták a katolikus főesperesek, püspökök vizitációi során, ezeken a helyeken mégis eleven gyülekezeti élet folyt. A virágzó gyülekezetek leányegyházaiba kijárhatott a lelkész, sőt iskolájuk is lehetett, és tanítót is tarthattak. Az árva gyülekezetekben istentiszteletet nem volt szabad tartani. Az itteni reformátusok bejárhattak a szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységek templomaiba. A személyes vallásosság eklektikus kegyességi jegyeket hordozott. A református kegyességben egészségesen ötvöződött a reformátori örökség hitvallásos jellege a puritanizmus és a pietizmus érzelmi elmélyülést mutató jegyeivel. A reformátori örökséget erősítette a katekizáció, az ifjúság hitvallásos tanítása-nevelése. Az elnyomott, kiszolgáltatott helyzetben lévő ~ természetesen húzódott a hitvallás bástyái mögé. A katekizáció gyakorlata során szerepet kapott az első úrvacsorára való felkészítés, amelyből a 18. század végére az ünnepélyes konfirmáció fokozatosan kialakult. Elsősorban a Heidelbergi Káté volt használatban, bár a Helytartótanács 1747-ben a 30., az 57. és a 80. kérdés miatt betiltotta, mert ezeket a

katolikusok sértőnek találták. Így, bár a katekizációra nagy hangsúly esett, a kátéirodalom igen szegényes volt.

A házi ájtatosságok keretei között és egyéni csendességben egyaránt általános az olvasni tudók között a Biblia és főként az imádságos könyvek olvasása. A korszak egyházlátogatási jegyzőkönyvei több egyházvidék meggyökerezett gyakorlataként említik a házi úrvacsorát, a lelkésznek a betegekkel való együttimádkozását. A gyülekezeti közvéleményben természetesen számított, hogy a személyes imaélet „az igaz keresztyénnek papi tiszte”. Jellemzőnek találhatjuk, hogy nem annyira liturgikus szokásból, mint inkább az együttkönyörgés spontán jellegéből adódott, hogy a gyülekezet a lelkész imádságára fennhangon mondta rá az ámen-t. A személyes hitélet elmélyülését ösztönözte az árva gyülekezetekben az is, hogy a temetési szertartásokat igen gyakran a gyülekezet lelkész vagy tanító nélkül volt kénytelen végezni. Az öntudatos református vallásosság, az áldozatos egyházszeretet és egyházvédelem és az egyéni hitbuzgóság – s egyben a népi kegyességre ható példa – legkiválóbb megtestesítői a korszak jeles világi (nem lelkészi) imádságszerzői. II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata (+1725) *Bujdosásnak emlékezetköve* című, 1726-ban megjelent áhítatos könyve csak Debrecenben 17 kiadást ért meg a 19. század közepéig; Teleki Józsefné, Árva Bethlen Kata (1700–1759) önéletírásába beleszórt imádságait kétszer külön is kiadták a század folyamán. Imádságaik a nehéz életsors, a szenvedés tüzeiben születtek, így természetes utat találtak a hitvallása miatt megaláztatott, meggyötört református néphez. Ráday Pál *Lelki hódolás* című számos kiadást megért munkájának énekei és imádságai sem egyszerű stílusgyakorlatok vagy pusztán irodalmi termékek, hanem a mély keresztyéni érzület kifejeződései. Ezért volt kiemelkedő befolyással a kortársak kegyességére. Tovább éltek és hatottak a 17. században született kegyességi iratok is, amelyek népkönyvekké lettek, és igen sok kiadást értek meg a 18. század során: Szokolai A. István, Diószegi Kis István, Medgyesi Pál, Köleséri Sámuel, Pápai Páriz Imre (I.) biblikus puritán szemléletű munkái. A magyar református kegyesség igazi kifejeződése Szikszai György (1738–1803) makói majd debreceni lelkész *Keresztyéni tanítások és imádságok* című, először 1786-ban megjelent művében ragadható meg a legteljesebben. Igen sok kiadást megért, a Biblia és az énekeskönyv mellett a református nép legelterjedtebb olvasmánya lett ez a munka. A fentebb említett hitvallásos reformátori örökség (református ortodoxia) egészséges, rajongástól mentes, mély érzelmi töltést hordozva jelenik meg könyörgéseiben. A hazai szerzők mellett külföldi szerzők hitépítő könyveit is lefordították. Széles körben olvasták a svájci Pictet, az angol Doddridge, a francia Moulin magyarrá átültetett munkáit.

A többszínű kegyességi magatartáshoz hasonlóan a teológiára is jellemző – a kettő természetesen összefügg – a különböző hatások egybeolvadása. A reformátori örökségre nagy súlyt helyező ortodoxia puritánus jegyeket hordozott, nem idegenkedett az érzelmi azonosulás kifejeződéseitől sem. Jellemzőnek mondhatjuk a már említett Szikszai Györgyöt, aki az ésszerű ortodoxia talaján állva, a racionalizmustól is érintetlen, érzelmekben gazdag kegyességet és teológiai gondolkodást képviselt. Az ésszerű ortodoxia a Biblia tekintélyét nem kérdőjelezte meg, különbséget tett fundamentális és másodrendű hittani igazságok között. Az elsőt határozottan védelmezte, a másodikra nem helyezett hangsúlyt, de nem is tagadta. A racionalizmus a ~ban a 18. század közepén jelentkezett. Helmecei K. István (1670–1753) dunamelléki püspök 1741-ben külföldön megjelent *Igazság paizsa* című hitvitázó munkája az első, amely hordozza annak jegyeit. Gombási István (?–?), Göböl Gáspár prédikációi racionalista teológiai alapon születtek, utóbbi már alkalmazza a bibliakritikát. Szentgyörgyi István (1736–1799) sárospataki tanár *Theologia naturalis* című 1784-ben megjelent művében Isten megismerésének útja az ész és a természet. Erdélyben Csernátoni Vajda Sámuel (1750–1803), Fogarasi Pap József (1744–1784), Kovács József (1732–1795) – mindhárman tanárok – tekinthető a racionalizmus képviselőjének. A ~ban jelentkező racionalizmus korszakunkban még nem

meghatározó, ugyanakkor nem éles és türelmetlen, mint külföldön, inkább a „józan okoskodást a hittel és keresztyéni tudománnyal” egyeztető szándék.

Az először 1590-ben kiadott *Vizsolyi Biblia* hegemoniája a 18. században is tart. Károli Gáspár és munkatársai fordítása 1715 és 1790 között 23 kiadásban jelent meg (14 teljes Szentírás és 9 Újszövetség), ezeket főként külföldön nyomtatták. A munka tudományos színvonalát tekintve igazi versenytársa lehetett volna a 17. században készült, de csak 1716 és 1718 között Leydenben kinyomtatott Komáromi Csipkés György féle fordítás. A hazaszállított köteteket azonban a határon lefoglalták. A fordítást egy katolikus vizsgálóbizottság a katolikus vallásra és az uralkodóra nézve sértőnek találta, ezért a bibliák megsemmisítését javasolta. A lefoglalt példányok valahol elpusztultak, elkallódtak. A maradék csak a Türelmi Rendelet után kerülhetett az országba.

Egységes liturgiáról a ~ban nem beszélhetünk. A különböző egyházvidékeken belül is tarkaság mutatkozik ezen a téren. A 17. században megjelent 5 helvét hitvallású agenda – olykor nem tiszta formában, hanem egymással keveredve – századunkban is használatos volt széles körben, leginkább azonban az 1621-ben megjelent Milotai Nyilas Istváné. A 18. században megjelent istentiszteleti rendtartások nem is tudtak meggyökerezni a gyakorlatban. A Tiszán inneni területben és Erdélyben puritánus hatást hordozó úrvacsorai liturgia terjedt el. Az istentisztelet középpontjában az igehirdetés állt, amely kizárólag lelkipásztori feladat volt. Prédikációs kötetek nyomtatásban nem jelenhettek meg – csak egy-egy temetési prédikáció – más forrásból azonban tudjuk, hogy korszakunkban háromféle prédikáció volt gyakorlatban. *Homiliának* nevezték a „szent históriák”, (bibliai történetek) rövid magyarázatát és gyakorlati alkalmazását, *oráció*nak az erkölcsi, buzdító beszédet és *prédikáció*nak a bibliai szöveg alapján merített önálló téma kifejtését. A lelkész papi (közbenjáró) és prófétai imát mondott, amelyre a 18. században a gyülekezet hangos ámennel felelt. A liturgikus imádság szabadon mondott, kötött szöveg nélküli könyörgés volt. A graduálos éneklés szokását a 18. századra – a puritanizmus hatására – általában elhagyták a reformátusok. A gyülekezeti éneklés diktálás után folyt, amit a kántori szolgálatot ellátó tanító vezetett (illetve az általa megbízott diák). A diktálás jelentősen elősegítette a kiegyenlített ritmus kialakulását, és dallamromláshoz is vezetett. A 16. századból származó *Debreceni Énekeskönyv* használatban volt sok helyen. Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai népszerűek voltak, de inkább imádságként, dallamait nehezen vették be a gyülekezetek. Válogatva azonban énekelték is sok darabját. Losonczy István (1709–1780) nagykőrösi tanár *Éneklésben tanító mester* című énekeskönyve 1754-ben, Szőnyi Benjámint (1717–1794) hódmezővásárhelyi lelkész *Szentek hegedűje* címet viselő kötete 1762-ben jelent meg. Mindkét mű mély biblikus kegyességben gyökerezett és igen népszerű is lett. Jelentős az énekszerzés területén Keresztesi József (1748–1812) munkássága is. Az 1778-ban újonnan szerkesztett református énekeskönyvbe több bekerült költeményeikből. A református gyülekezeti éneklés megújítása terén a *Kántus*-alapító Maróthy György (1715–1744) debreceni tanárnak máig ható, rendkívüli érdemei vannak.

Századunk során még szokásban volt – bár erősen tilalmazták az egyházkerületek – a húsvéti passio-éneklés (Krisztus szenvedésének története). Az úrvacsorai stóla gyakorlása ellen is hoztak határozatot. Ez a szokás azt jelentette, hogy a kenyér és a bor vétele között az úrasztalára rakták le a hívek a lelkésznek szánt adományait. Megemlíthjük a temetési verses búcsúztatókat is, ami ellen szintén több tiltó, felsőbb egyházi rendelkezés született.

A török világban, majd a kuruc háborúk során számos templom elpusztult. Ezek helyett sok esetben nem tudtak szilárd anyagból újakat építeni. Fából rótták össze, vagy vesszőből font oldalát sárral tapasztották meg. Az ilyen, torony nélküli istentiszteleti helyeket oratóriumnak

(imaház) nevezték. Ideiglenes épületeknek szánták őket, a tiltó rendelkezések miatt azonban a nagy templomépítkezések csak a Türelmi Rendelet után indulhattak meg.

A 18. század folyamán a ~ iskolarendszere a kedvezőtlen politikai helyzet ellenére megerősödött. Magyarországon Sárospatakon, Debrecenben és Pápán működött felsőfokú tanintézet (Kollégium). Pápa 1752-ben elvesztette református istentiszteleti és iskolai szabadságát, s a kollégium menekülni volt kénytelen, a közeli Adásztevelen latin iskolaként élt tovább. Erejét mutatja, hogy nem sorvadt el, hanem a Türelmi Rendelet után ismét fénykorát élte az intézmény. Losoncon a gimnázium 1791-ben nyert teológiai tanszéket. A kollégiumok fejlődését az sem törte meg, hogy a királynő 1759-ben megtiltotta a *→legációt* és a *→szupplikációt*, amelyek gyakorlása addig anyagi feltételeik egy részét biztosította. Erdélyben Gyulafehérvárott (ezt a testületileg odamenekült pataki kollégium élesztette újjá 1672-ben), Kolozsvárott és Nagyenyeden volt kollégium, majd a gyulafehérvári kénytelen volt Marosvásárhelyre költözni 1718-ban, mert épületét a katonaság kisajátította. A kollégiumok szerepe felbecsülhetetlen, a 18. században, hasonlóan az előzőkhöz, a magyar művelődés központjainak bizonyultak. Jelentős változás, hogy korszakunkban a hagyományos tananyag mellett helyet biztosítottak a természettudományoknak is. A kollégiumok legkiválóbb diákjai továbbra is külföldi egyetemeken koronázták meg itthon elkezdett tanulmányaikat, biztosítva ezzel a nyugati szellemi áramlatok egyidejű megjelenését hazánkban. Bár az uralkodó 1751-ben elrendelte, hogy külföldi tanulmányút céljára csak nemeseknek adjanak útlevelet – elzárva ezzel ettől a lehetőségtől a nagyjából jobbágyszármazású református diákokat –, a peregrinációt mégsem tudta teljesen megakadályozni. Középfokú tanintézetek, un. latin iskolák a jelentősebb mezővárosokban működtek. A 18. században szélesebb alapokon szerveződött meg az alsó fokú iskolahálózat, amennyiben a lányok iskoláztatása is általánossá vált. A szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységeekben mindenütt volt alsó fokú tanintézet, s itt a lányok számára külön iskolát szerveztek, nagyobb helyeken külön tanítóval.

Irod. BUCSAY Mihály, A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945, Bp., 1985. BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán, A magyar református egyház története, Bp., 1949., (Sárospatak, 1995.²). CSÁJI Pál, A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, Egyháztörténet 1958. 1. sz. 34-74. CSOHÁNY János, Magyar protestáns egyháztörténet 1711–1849. Debrecen, 1994. DIENES Dénes, Az első püspökválasztás a Tiszáninneri Református Egyházkerületben, in uő., Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület életéből, Sárospatak, 1998. 1-84. ESZE Tamás, II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája, Református Egyház 1976. 203-207. POKOLY József, Az erdélyi református egyház története I-V. Bp., 1904–1905. RÉVÉSZ Imre, Régi magyar imádkozók és imádságaik, Pr. Sz. 1924. 73–81, 137–149, 193–198. ZOVÁNYI Jenő, Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban, Bp. 1903. ZSILINSZKY Mihály, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I-IV. Bp., 1880-1897.

DIENES DÉNES